

Zeynep Zafer

(Turkey, Ankara, Ankara University)

Vihren Chernokozhev and the Literature of the Muslim Communities

Abstract: Assoc. Prof. Vihren Chernokozhev was one of the few specialists in Bulgarian literature who was interested in and studied the literature of Muslim communities in Bulgaria, making a significant contribution to its popularisation. In the last years of his life, he devoted his valuable time to publishing and studying this literature, much of which was written in exile. As the migrant literature published in Turkey reflects the Bulgarian reality, he considered it as part of Bulgarian literature and made tremendous efforts for its return to the homeland. This article briefly examines Vihren Chernokozhev's work in this field over the last ten years of his life and the difficulties he encountered.

Keywords: Vihren Chernokozhev, anti-totalitarian literature, assimilation, identity, anthology, denunciation.

Зейнеп Зафер

(Турция, Анкара, Анкарски университет)

Вихрен Чернокожев и литературата на мюсюлманските общности

И тогава, когато научих, и сега, когато се опитвам да обрисувам личността, човека, литературоведа, историка, теоретика и критика, учения, приятеля Вихрен Чернокожев такъв, какъвто го опознах през годините на съвместната ни работа, не мога да приема неговата кончина. И едва ли ще я приема някога... Трудно ми е да премина към минало време: не съм го виждала болен, не съм присъствала на погребението му, нямам чувство за физическа загуба. Затова не можах да намеря сили да напиша нещо непосредствено след смъртта му, въпреки няколкократните ми опити. Доверителните ни диалози продължават при всичките ми по-нататъшни изследвания върху литературата на мюсюлманските общности в България, защото той беше човекът, който ме подкрепи и ми посочи пътя. Вярвам, че заедно с Росица Чернокожева ме очаква в ресторанта на БАН на „Шипченски проход“ 52 или в кафенето пред блока им в „Мусагеница“ с обикновената, предразполагаща и излъчваща топлина усмивка и респектиращо поведение на човек и интелектуалец.

За съжаление, запознанството ми с доц. Вихрен Чернокожев се случи твърде късно, в началото на 2009 г. Най-напред то бе задочно, с писма по електронната поща, а след това за пръв път се видяхме на терасата на „Шипка 6“. Прочел интервюто ми с Даниела Горчева в сп. „Диалог“ от февруари 2009 г., той бе поискал от нея електронния ми адрес. След няколко разменени писма ми разказа за предстоящото издание на сборника „Анти-тоталитарната литература“. И когато ми предложи да напиша статия за роден в България, но непознат в литературните среди турски писател, преследван през тоталитарното минало и принуден да пише „литература за чекмеджето“, не можах да му откажа, въпреки че срокът беше доста къс. Беседите ни за анти-тоталитарната литература на турското, помашко и ромско население, отразяваща репресиите в кампаниите за насилствена смяна на имената, за културната асимилация, продължиха по електронен път и скайп. Пренебрежителното отношение към турскоезичната литература от страна на тогавашните културни институции, неотбелязването ѝ от българските литературни историци и критици Чернокожев определяше като особен вид репресия срещу художественото слово, създавано в България и заслужаващо закрила.

Когато през месец ноември Борислав Сकोчев ни запозна на „Шипка“ 6, Вихрен Чернокожев с голямо вълнение ми подаде сборника „Антитоталитарната литература“ (Чернокожев/Chernokozhev 2009a) и съставената от него и Росица Чернокожева книга с избрани произведения на Димитър Подвързачов (Подвързачов/Podvarzachov 2009). Предразполагащата му скромност удължи разговора ни с часове. След като научи, че има анонимни народни песни и анекдоти за погубването и поругаването на вери и идентичности, че не само произведенията на Ахмед Шериф Шерифли са били „арестувани“, съдени и унищожени, той сподели идеята си, която сигурно беше обмислял месеци наред. Попита ме дали не бихме могли да направим съвместен проект между Института за литература при БАН и Катедрата по български език и литература в Анкарския университет за издирване, превод и издаване на част от тази литература. Смяташе, че голяма част от тази „литература в изгнание“ (Чернокожев/Chernokozhev 2009б: 253) е сътворена в социалистическа България, отразява нейната действителност, затова трябва да се осигури завръщането ѝ в родината. Защото в България не се знае и не е прието да се говори за унижението, душевната болка и шока от травмата на обречените „на несъществуване“ (Чернокожев/Chernokozhev 2016: 106):

Непроучена в голямата си част остава и мемоарната литература на българите с турски етнически произход, принудително изселени от България по време на „голямата екскурзия“ през 1989 г. (Чернокожев/Chernokozhev 2009a: 18).

Самообвиняваше се за неосведомеността си, изпитваше срам, виновност, угризение на съвестта за чужди престъпления и грехове. Чувстваше лична вина за всичко, извършено по време на насилствената асимилация, защото като представител на социалистическата интелигенция самият той не е знаел почти нищо за ставащото през 60-те, 70-те и 80-те години:

Не се ли оказа всъщност, че зад лагерните стени на „соцлагера“ бяхме всички ние – с мълчанието, страха и незнанието си, а несъгласните – макар и в Белене – бяха на свобода заради упорството да отстояват самоличността си (Чернокожев/Chernokozhev 2016: 106).

Запознанството ми с Вихрен Чернокожев и възможността за съвместна работа с него приемам като един от най-ценните подаръци, които съдбата ми е поднесла. Беше толкова чувствителен, че боледуваше с чуждите болки и проблеми, изживяваше всички страдания на близки и далечни, на познати и непознати, въпреки че личните му болки, изпитания и тревоги не бяха малко. Задушаваше се в бездуховното време, политическата обстановка в страната и неуспехът на демократичните сили го тревожеха. Самият той не можеше да намери покой заради всичко, което ставаше в „демократията без демократи“ (Чернокожев/Chernokozhev 2009б: 252), но правеше всичко възможно за осигуряване на по-човешка атмосфера за хората от кръга си. Още при първата ни среща разбрах, че Вихрен Чернокожев е човек, приятел, учен, истински познавач и ценител на литературата, който не дели хората и изкуството по религия, етническа принадлежност, облекло, цвят на кожата. Затова в задълбочената му интерпретация на произведения на прогонени и бежанци за асимилацията или изселническата им участ, в литературно-критическата му етика нямаше никаква преднамереност или поза. Работите му за „другата българска литература“¹ бяха свързани с полагане на неимоверни усилия за спасяване на малкото литературни текстове, съхранени въпреки организираната чистка на произведения, лични архиви, доказателства за извършени политически престъпления. През последните си го-

---

¹ Така е озаглавена поредицата на Институт за литература при БАН „Другата българска литература на XX век“.

дини Вихрен Чернокожев отдели доста време за спасяване от „изгнание“ на „неприютената в книга“ (Чернокожев/Chernokozhev 2009б: 253) литература на турци, помаци и ромци чрез нейното популяризиране, заради което отложи други свои изследователски проекти, останали поради внезапната му смърт недовършени.

Вихрен Чернокожев определяше литературата на малцинствата като неделима част от богатството на българското художествено наследство. Силно го вълнуваше литературата за насилственото побългаряване, определено като „възродителен процес“:

Литературата на мюсюлманските общности за „възродителния процес“ е първолично лично изричане, съпротивителна защита на другостта и различието, на които е строго забранявано да бъдат гласно споделен спомен, камо ли пък художествено творчество (Чернокожев/Chernokozhev 2015: 233).

След много усилия успя да утвърди проекта за литературата на мюсюлманските малцинства за асимилацията в Научния съвет на Института за литература, въпреки че съществуваха възражения срещу реализирането му. Станах свидетелка на вълнението му непосредствено след приемането на проекта на заседанието на Научния съвет през лятото на 2011 г. Впечатлен беше от пламенната защита на покойния проф. Яни Милчаков, мой преподавател във Висшия педагогически институт в Шумен и добре запознат с репресиите срещу мен като студентка. Изключително взискателен към собствените си публикации и изследвания, но доброжелателно предразположен и окуражаващ чуждите, Вихрен Чернокожев беше готов на всеотдаен безкористен труд. Неговата енергия и емоционален заряд впечатляваха. Затова не се изненадах, когато в крайна сметка колегите ни един по един се отказаха от проекта и останахме само двамата.

По време на съвместната ни работа върху антологията „Когато ми отнеха името“ (Зафер, Чернокожев/Zafer, Chernokozhev 2015) Вихрен Чернокожев показваше изключителен литературен стил, поради което многократно пренаписвах и преосмислях преводите си, които той четеше и оценяваше още в първата им редакция. Ако не ме беше подкрепил с великодушно-толерантната си компетентност на искрен и деликатен редактор, владеещ до съвършенство всички нюанси на българския език, едва ли щях да се осмеля да превеждам поезия. Затова мога да кажа, че Вихрен Чернокожев не е само един от редакторите и съставителите на антологията, той е и невидимият съавтор на поетическите ми преводи. Подбирайки текстовете на български, беше много щастлив, когато откри и включи в антологията стихове на единствения ромски автор, Фикри Шукриев, неиздържал на гаврата на „възродителите“ и самоубил се (1983 г.) по време на последната кампания за смяна на имената на ромите. Понеже рядко посещавах България, той трябваше да отдели много време и сам да търси спонсори за подкрепа на антологията и нейното издаване, при което трябваше да преодолява редица разочарования. През тези близо 10 години го видях удовлетворен едва на представянето на „Когато ми отнеха името“ в Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ на 24 април 2015 г. Изглеждаше като човек, стоварил от плещите си част от тежестта, с която се беше нагърбил. Не доживя реализирането на следващия ни общ проект – издаването на избрани стихове от Ибрахим Камбероглу под заглавието „Преди да си тръгна“ (Камбероглу/Kamberoglu 2020), чиято поезия високо ценеше и с вълнение очакваше завръщането ѝ в България.

С материалното ежедневие не умееше да се справя, не беше карьерист. Презираше да го съжаляват. Не обичаше да се показва, да позира – театралността му беше чужда. Беше наясно с духовната си сила и смелост, които липсваха в позиращите с физиката си снажни интелектуалци, огъващи се при най-малък натиск отвън. Със завидно достойнство на интелектуалец смело защити творчеството на автори като Радой Ралин и Малина Томова, подлагани на унищожителна критика от официозната някогашна недемократич-

на машина, превърнала се в шовинистична в днешната „уж демократична“ България. Запознат много добре с нарушенията на свободата на личността, практикувана от органите на бившата Държавна сигурност срещу личности като Радой Ралин и семейството му и намерил смелост да откаже да ѝ сътрудничи, той трябваше да понесе разследването, което ДАНС извърши срещу антологията през февруари 2016 г. Повод за него стана доносът на Дружба „Родина“ от април 2015 г. – грубо посегателство на спокойствието и личното пространство на хората – изпратен до най-висши ръководители на страната, до главния прокурор и до председателя на БАН. По разпореждане на главния прокурор за извършване на проверка Вихрен Чернокожев беше призован от ДАНС, за да даде обяснение, отговаряйки на редица нелепи въпроси като: „Чия е идеята и как се реализира издаването на антологията?“ и „Как е финансирано изданието?“ Проверката беше образувана от ВКП на основание на два члена от наказателния кодекс, предвиждащи лишаване от свобода до 4 години за лица, които чрез слово, печат или други средства за масова информация подбуждат „към дискриминация, насилие или омраза, основани на раса, народност или етническа принадлежност“ (чл. 162), проповядват или подбуждат „към дискриминация, насилие или омраза на религиозна основа“ (чл. 164). „Родинци“ и други „възродители“, изпаднали в поредна шовинистична истерия, целяха да започнат унищожителна кампания срещу антологията, такава, каквато бяха организирали срещу „Гори, гори огънче“ на Малина Томова и „Технология на злото“ на Татяна Ваксберг.

Когато ставаше свидетел на унищожаване на човешки ценности, на литературно или културно наследство чрез изгаряне, конфискуване, политически репресии или безразличие, Вихрен Чернокожев събираше свръхчовешкото в себе си за спасяването им. Отстоявайки на всякакви удари, обосновано и научно запознаваше с тях обществеността. Затова не отстъпи и в обяснението си и пред служителя на ДАНС открито защити антологията, подчертавайки правото си на съпричастност към страданията на хората с „откраднатата самоличност“. Неговата позиция срещу опита за посегателство върху творческата свобода стана повод за приключване на разследването. Така ми спести обяснението, което трябваше да дам пред ДАНС. Родинци, както очаквахме, не се отказаха и през октомври 2017 г. направиха друг донос с името „Открито писмо“ срещу 11 заглавия на книги, научни изследвания, статии, доклади върху насилствената асимилация и престъпленията, сред които антологията беше посочена на второ място. Прекрасно знаеше, че както след прожектирането на филма „Гори, гори огънче“ на Малина Томова, някогашните „възродители“ използваша помаците от с. Мугла, така и сега същите среди стояха зад възродената и подкрепяна от държавата Дружба „Родина“, очакваща следващия удобен момент за реализиране на мегаидеята си за насилствено побългаряване на мюсюлманските общности. Затова смятам, че Малина Томова и Вихрен Чернокожев са сред малкото българи, искрено съпричастни към съдбата на роми, помаци и турци в България, горещи защитници на литературното им наследство и културни ценности.

Дали случайно, или защото вече България членуваше в ЕС, този път не се стигна до писане на закани, клевети и обиди по врати, сплашване с телефонни обаждания, както беше при Блага Димитрова поради смелата ѝ позиция на човек и демократ през 1989 г. и Малина Томова след прожекцията на филма през 1994 г., незащитен дори от Хелзинския комитет. Мисля, че благодарение на безмилостните, но неуспешни нападения срещу „Гори, гори огънче“ на Малина Томова от страна на обезумялата и лесно поддаваща се на манипулации тълпа, организирана и насърчавана от „възродители“, „учени“ и „родолюбци“ с нечиста съвест, бе спасена антологията и нейните съставители от горчивата съдба на филма. Неслучайно Вихрен Чернокожев посвети именно на Малина Томова най-обширното си изследване върху художествените текстове за насилствена асимилация, което написа след антологията. В него той казва:

Насилственото присвояване на идентичности, подмяна на идентичности е едно от най-жестоките престъпления на комунистическия режим в България. Когато комунистическият режим отне идентичността на стотици хиляди мюсюлмани, обричайки ги на несъществуване заедно с целия им род, не е ли това геноцид – пострашен от физическо убийство? (Чернокожев/Chernokozhev 2016: 106).

За отпечатване на статията в автентичния ѝ вид отново му се наложи да се бори с възраженията на някои личности, които искаха обяснения на думите „помак“ и „етническо съзнание“.

Неуморим ценител на изтънчеността в различните ѝ проявления, духовен аристократ, безпощаден отрицател на насилията, ограниченията и дискриминацията във всичките им проявления, Вихрен Чернокожев според възможностите си защитаваше смазаните, задушените, елиминираните. Напомняше на младото поколение за „трагедията на преименуването и изгнаничеството“ (Чернокожев/Chernokozhev 2015: 88). Дълбоко беше разочарован от новата реалност в не такава „демократична България“, каквато си бе представял. Наясно беше, че истината не може и не трябва да се скрива, беззаконията, престъпленията на държавните власти трябва да станат обществено достояние. Плашеше го слабодушието на истинските виновници, които никога нямаше да намерят смелост да се извинят и щяха да продължат да манипулират обществото. Питаше се как ние, свидетелите на тоталитарното време, можем да попречим на евентуалното му повторение в бъдеще. Надяваше се, че с разкриване на истината за държавното насилие срещу всички граждани на България може да се събуди заспалата съвест... Особено се дразнеше от политическата линия на ДПС, простило така бързо на „комунистите“ за престъпленията им по отношение на мюсюлманите и съюзило се с БСП.

Вихрен Чернокожев бе сред малкото толерантни и от сърце съпричастни към малцинствата българи, които познавам. Ако не беше си заминал толкова рано, той щеше да продължи изследванията си върху антиоталитарната и другата българска литература, на литературата за насилственото преименуване и прогонване от родината. Изследванията си върху творчеството на мюсюлманските общности в България той започна с антологията „Когато ми отнеха името“ и ги разви научно в цитираните по-долу задълбочени статии. По този повод изразявам признателността на мюсюлманите в България към неговото дело, което няма да се забрави! Прекланям се пред светлата му памет!

ЛИТЕРАТУРА

- Зафер, Чернокожев 2015: *Зафер, З., В. Чернокожев. Когато ми отнеха името.* София: Изток-Запад (Zafer, Chernokozhev 2015: *Zafer, Z., V. Chernokozhev. Kogato mi otneha imeto.* Sofia: Iztok-Zapad).
- Камбероглу 2020: *Камбероглу, И.* Преди да си тръгна. Поезия. Превод Зейнеп Зафер. София: Кралица Маб (Kamberoglu 2020: *Kamberoglu, I. Predi da si tragna. Poezia. Prevod Zeuner Zafer.* Sofia: Kralitsa Mab).
- Подвързачов 2009: *Подвързачов, Д.* Избрани произведения. Другата българска литература на XX век. Съст. Чернокожев, В., Р. Чернокожева. София: Издателски център „Боян Пенев“ (Podvarzachov 2009: *Podvarzachov, D. Izbrani proizvedeniya. Drugata balgarska literatura na XX vek. Sast. Chernokozhev, V., R. Chernokozheva.* Sofia: Izdatelski tsentar „Boyan Penev“).
- Чернокожев 2009а: *Чернокожев, В.* Антиоталитарната литература: Памет за злото, отговорност за бъдещето. В: Антиоталитарната литература. София: Издателски център „Боян Пенев“, 13-22 (Chernokozhev 2009a: *Chernokozhev, V.*

- Antitotalitarnata literatura: Pamet za zloto, odgovornost za badeshteto. In: Antitotalitarnata literatura. Sofia: Izdatelski tsentar „Boyan Penev“, 13-22).
- Чернокожев 2009б: Чернокожев, В. Другата българска литература на XX век: Димитър Подвързачов –В: Димитър Подвързачов. Избрани произведения, съст. Чернокожев, В., Р. Чернокожева. София: Издателски център „Боян Пенев“, 246-257 (Chernokozhev 2009b: *Chernokozhev, V. Drugata balgarska literatura na XX vek: Dimitar Podvarzachov. –In: Dimitar Podvarzachov. Izbrani proizvedeniya, sast. Chernokozhev, V., R. Chernokozheva. Sofia: Izdatelski tsentar „Boyan Penev“, 246-257).*
- Чернокожев 2015: Чернокожев, В. „Възродителният процес“ през 80-те години на XX в. в литературата на мюсюлманските общности –В: 25 години промени. Граници и периодизация на прехода, институции и качество на демокрацията в България. Съст. Михаил Груев. София: Фондация „Софийска платформа“, 229-251 (Chernokozhev 2015: *Chernokozhev, V. „Vazroditelniyat protses“ prez 80-te godini na XX v. Literaturata na myusyulmanskite obshtnosti. –In: 25 godini promeni. Granitsi i periodizatsia na prehoda, institutsii i kachestvo na demokratiata v Balgaria. Sast. Mihail Gruiev. Sofia: Fondatsia „Sofiyska platforma“, 229-251).*
- Чернокожев 2016: Чернокожев, В. Идентичност и асимилация. Табу ли е за най-новата българска литература „възродителният процес“ през 70-те – 80-те години на XX век? – Език и литература, 3-4, 102-112 (Chernokozhev 2016: *Chernokozhev, V. Identichnost i asimilatsia. Tabu li e za nay-novata balgarska literatura „vazroditelniyat protses“ prez 70-te – 80-te godini na XX vek? – Ezik i literatura, 3-4, 102-112).*